

**КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ**

**КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНДАГЫ АТООЧ
СӨЗДӨРДҮН ТАРЫХЫЙ КАЛЫПТАНЫШЫ**

(PhD ДОКТОРЛУК ДИССЕРТАЦИЯ)

Элнура УСУПОВА

**Илимий жетекчиси:
Доц.Докт. Таалайбек АБДИЕВ**

БИШКЕК 2019

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Элнура Усупова
Университет	: Кыргыз-Түрк «Манас» Университети
Багыты	: Түркология багыты
Иштин даражасы	: PhD докторлук диссертация
Беттердин саны	: xix + 684
Бүтүрүү датасы	: 27 /06 / 2019
Илимий жетекчиси	: Доц.Докт.Таалайбек Абдиев

Кыргыз лексикасындагы атооч сөздөрдүн тарыхый калыптанышы

Нукура кыргыз лексикасынын тарыхый катмарларын жиктеп көрсөтүү азыркы кыргыз тили илиминде азыраак көңүл бурулган көйгөйдүн бири. Кыргыз тилиндеги ар бир лексема аталган тил башынан өткөргөн тарыхый окуялардан кабар берип, ошол доордун өзгөчөлүгүн чагылдырып турат. Андыктан бул эмгекте кыргыз тилинин тарыхый басып өткөн жолуна көз чаптырып, лексикалык курамдын өзөгүн түзүп турган нукура сөздөрдүн байыркылыгын, кайсы доорго таандык экенин аныктоо максаты коюлду. Лексикалык курамга кирген сөздөрдүн теги бир кылка эмес. Лексикалык курамдын ичинде жакынкы жана алыскы тектеш тилдер менен жалпы орток пайдаланылган лексика кездешет. Кыргыз лексикасы менен түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринин лексикалык материалында жолуккан шайкештиктерди аныктоо жана каттоо аракети жасалды. Бул эмгектин натыйжасында нукура кыргыз лексикасынын ичинен эң байыркы лексиканы ажыратып көрсөтүү мүмкүнчүлүгү пайда болду.

Жакынкы жана алыскы тектеш тилдердеги лексикалык параллелдерди аныктоо багытындагы жумушту ишке ашыруу үчүн салыштырма-тарыхый, тектештирме жана типологиялык методдор пайдаланылды.

Бул изилдөөгө жакынкы жана алыскы тектеш тилдерге таандык сөздүктөр, этимологиялык сөздүктөр, кыргыз тилине таандык сөздүктөр негиз болду. Ошондой эле кыргыз тили илимине, түркологияга, монголистика жана алтаистикага байланыштуу илимий эмгектер пайдаланылды.

Бул эмгектин эң алгачкы кадамы болуп азыркы кыргыз тилиндеги нукура лексиканы тектеш эмес тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдөн арылтуу болду. Нукура лексиканын тизимин чыгаруу үчүн К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча»

сөздүгү пайдаланылды. Натыйжада алты миңдин тегерегинде түрдүү сөз түркүмүнө таандык уңгу аныкталды. Андан кийинки кадам алыскы тектеш тилдерден монгол жана тунгус-манжур лексикасына орток катмарды аныктоо болду. Муну үчүн О.Мудрак, А.Дыбо, С.Старостин чыгарган «An Etymological Dictionary of Altaic Languages», Ф.Лессингдин Г.Караагач которгон «Moğolca-Türkçe Sözlük», С.Сыдыковдун «Монгольско-тюркские языковые параллели» аттуу эмгектери пайдаланылды. Жакынкы тектеш тилдер деп саналган түрк тилдериндеги лексикалык жалпылыктарды аныктоо үчүн «Древнетюркский словарь», Р.Топарлы даярдаган «Kırçak Türkçesi Sözlüğü» ж.б. эмгектер колдонулду.

Эмгек үч негизги бөлүмгө ажыратылды. Биринчи бөлүмдө бүгүнгө чейин аныгы тактала элек алтай тил теориясы жана кыргыз лексикологиясы тууралуу сөз болду.

Экинчи бөлүмдө төл кыргыз лексикасы жана анын жакынкы, алыскы тектеш тилдердеги параллелдерин көрсөткөн нукура лексиканын жалпы тизими орун алды.

Үчүнчү бөлүмдө тектеш тилдерден аныкталган лексикалык жалпылыктарда байкалган фонетикалык жана семантикалык кубулуштарга орун берилди.

Алты миңдин тегерегинде көрсөтүлгөн уңгу сөздөрдүн үч миңге жакынынын тектеш тилдерде лексикалык эквиваленттери табылды. Тектеш тилдерде шайкештиктери аныкталган катмарлар кыргыз лексикасынын эң байыркы тарыхый катмарлары деген жыйынтык чыгарылды.

Ачкыч сөздөр: Түрк, монгол, алтай тилдери, лексема, лексикалык катмар, лексикология

ÖZ

Yazar	: Elnura Usupova
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Türkoloji Anabilim Dalı
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: xix + 684
Mezuniyet Tarihi	: 27 / 06 / 2019
Tez Danışmanı	: Doç.Dr.Taalaybek Abdiyev

KIRGIZ SÖZVARLIĞINDAKİ İSİMLERİN TARİHİ YÖNDEN ŞEKİLLENMESİ

Kırgız sözvarlığındaki öz kelimelerin tarihi katmanlarını ayırarak gösteme işi modern Kırgız dilbiliminde henüz yeteri kadar araştırılmamış meselelerden biridir. Kırgız Türkçesindeki her sözcük sözkonusu dilin başından geçirdiği tarihi olaylardan haber verir, o devirlerden izler taşımaktadır. Bu yüzden bu çalışmanın amacı olarak Kırgız Türkçesinin geçmişini incelemek, sözvarlığının özünü oluşturan öz Kırgızca kelimelerin eskiliğini ve ait olduğu devri tespit etmek diye belirlenmiştir. Sözvarlığını oluşturan kelimelerin kökeni aynı değildir. Sözvarlığının içinde yakın ve uzak akraba diller ile paylaşılan ortak sözcükler bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinin sözvarlığı ile Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin leksik malzemelerinde bulunan karşılıkları tespit etmek ve kaydetmek çabası gösterilmiştir. Ortak sözvarlığı tespit edildikten sonra sadece Kırgız Türkçesine özgü olan kelimeleri ayırmak imkanı ortaya çıkmıştır.

Akraba dillerdeki ortak kelimeleri tespit etme yönündeki çalışmaları gerçekleştirmek üzere tarihsel, karşılaştırmalı ve tipoloji yöntemleri kullanılmıştır.

Bu çalışma sırasında akraba dillere ait sözlükler, etimolojik sözlükler, Kırgız Türkçesine ait sözlükler taranmıştır. Bunların yanı sıra Kırgız dilbilimine, Türkolojiye, Moğol ve Altay dilbilimine ilişkin çalışmalardan istifade edilmiştir.

İncelemenin ilk adımı çağdaş öz Kırgızca sözvarlığını ödünç kelimelerden ayırmak olmuştur. Kırgız Türkçesinin öz kelimeler dizinini oluşturmak için K.Yudahin'in 'Kırgızca-Rusça' sözlüğü kullanılmıştır. 'Kırgızca-Rusça' sözlüğü tarama sonucunda altı bin civarında farklı kelime türlerinden kökler tespit edilmiştir. İkinci adım uzak akraba dillerden sayılan Moğolca ve Mançu-Tunguzca ile paylaştığımız ortak katmanı belirlemek olmuştur. Dolayısıyla O.Mudrak, A.Dybo ve S.Starostin tarafından hazırlanan «An Etymological Dictionary of Altaic Languages», F.Lessing tarafından hazırlanıp G.Karaağaç tarafından çevrilen «Moğolca-Türkçe Sözlük», S.Sıdıkov'a ait «Moğolca-Türkçe Paralleller» adlı çalışmalardan yararlanılmıştır. Yakın akraba diller olarak bilinen Türk dilindeki ortak kelimeleri

belirlemek üzere «Древнетюркский словарь», R.Toparlı'nın hazırladığı «Kıpçak Türkçesi Sözlüğü» vs. eserler kullanılmıştır.

Araştırma üç ayrı bölümden meydana gelmektedir. Birince bölümde günümüze dek net bir şekilde ıspatlanmamış Altay dil birliği kuramından ve Kırgız Türkçesinin sözcükbilimi çalışmalarından bahsedilmiştir.

İkinci bölümde ise öz Kırgızca sözcük varlığı ve onun akraba dillerdeki karşılıklarını gösteren genel sözcük varlığı dizini yer almıştır.

Üçüncü bölüm ortak kelimelerde görülen ses ve anlam değişikliklerine ayrılmıştır.

Mevcut altı bin civarındaki öz Kırgızca kök kelimelerin yarısının akraba dillerde karşılıkları bulunmuştur. Bundan dolayı ortaklıkları bulunan Kırgızca sözcük varlığı Kırgız Türkçesinin en eski katmanlarını oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk, Moğol, Altay dilleri, leksik katmanlar, leksikoloji, leksik

АБСТРАКТ

Подготовила	: Элнура Усупова
Университет	: Кыргызско-Турецкий Университет Манас
Направление	: Тюркология
Вид исследования	: PhD Докторская диссертация
Число страниц	: xix + 684
Дата окончания	: 27 / 06 / 2019
Научный руководитель	: Доц.Докт.Таалайбек Абдиев

Историческое формирование именных частей речи в кыргызской лексике

Классификация исконно кыргызской лексики на исторические пласты является одним из малоизученных вопросов современного кыргызского языкознания. Каждая лексема кыргызского языка носит отпечатки прошлых событий и отражает особенности разных исторических периодов. В данной работе дается исторический экскурс кыргызского языка и ставится задача определить древность исконной кыргызской лексики, которая составляет ядро кыргызского лексикона. Происхождение лексического состава кыргызского не является однородным. Сюда входит совместно употребляемая лексика языками близкородственными и дальнеродственными. Основной целью было выявить и зарегистрировать эквиваленты родного лексикона на материалах тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков. После выявления соответствий лексического плана появляется возможность установить лексику, свойственную лишь кыргызскому языку.

Для установления лексических параллелей в родственных языках использованы разные методы исследования, такие как: сравнительно-исторический, сопоставительный и типологический.

В процессе осуществления данной научной работы были задействованы словари родственных языков, этимологические, принадлежащие кыргызскому языку. Кроме того, были использованы научные труды кыргызского языкознания, тюркологии, монголистики и алтаистики.

Прежде всего требовалось отделить заимствованную лексику из неродственных языков от исконно кыргызского лексического состава. В связи с этой задачей тщательным образом был рассмотрен «Кыргызско-русский словарь» К.К.Юдахина для составления лексического индекса исконно кыргызского лексикона. В результате чего было обнаружено около шести тысяч корневых слов

разных частей речи. Следующим этапом являлось выявление совместного лексического пласта с дальнеродственными языками: монгольским и тунгусо-маньчжурским. Для разрешения данного вопроса использовались словари «An Etymological Dictionary of Altaic Languages» О.Мудрака, А.Дыбо, С.Старостина, «Монгольско-турецкий словарь» Ф.Лессинга в переводе Г.Караагач на турецкий, «Монгольско-тюркские языковые параллели» С.Сыдыкова. А также воспользовались «Древнетюркский словарем» и «Кыпчакско-турецким» словарем Р.Топарлы для определения совместной лексики с тюркскими языками, известных как близкородственных кыргызскому.

Работа в основном состоит из трех частей. В первой части дается общая информация об алтайской гипотезе, не разрешенной до нынешних времен и о кыргызской лексикологии.

Вторая часть отведена лексическому индексу исконно кыргызской лексики совместно с параллелями из родственных языков, ближних и дальних. В третьей части рассматривается фонетическое и семантическое развитие лексических параллелей родственных языков, взаимоотношений в связи с историческими событиями в глубокой древности.

Из шести тысяч слов указанных в лексике исконно кыргызского языка были найдены около трех тысяч лексических соответствий в материалах родственных языков. Далее следует вывод, лексический состав имеющий соответствия в родственных языках относится разным историческим периодам кыргызского языка.

Ключевые слова: тюркские, монгольские, алтайские языки, лексические пласты, лексема, лексикология.

ABSTRACT

Written by : Elnura Usupova
University : Kyrgyz-Turkish Manas University
Department :Turcology
Type of Thesis : PhD Thesis
Number of Pages : xix + 684
Graduation Date : 27 / 06 / 2019
Supervisor : Assoc. Dr Taalaibek Abdiev

HISTORICAL FORMATION OF NOMINAL PARTS OF SPEECH IN KYRGYZ LANGUAGE

The classification of native Kyrgyz language according to historical layers is one of the obscure issues of modern Kyrgyz linguistics. Each lexeme of the Kyrgyz language reflects past events and the features of different historical periods. The given paper tells about a historical excursion of the Kyrgyz language and the task is to determine the antiquity of the original Kyrgyz vocabulary, which forms the core of the Kyrgyz lexicon. The origin of the lexical composition of the Kyrgyz is not homogeneous, including the co-used vocabulary in closely related and long-range languages. The main goal was to identify and register the equivalents of the native lexicon on the materials of the Turkic, Mongolian and Tungus-Manchu languages. After identifying the correspondences of the lexical plan, it becomes possible to establish vocabulary peculiar only to the Kyrgyz language.

To establish lexical parallels in related languages, various research methods have been used, such as comparative historical, comparative and typological.

In the process of implementation of this scientific work were involved dictionaries of related languages, etymological, belonging to the Kyrgyz language. Also, scientific works of linguistics, Turcology, Mongolian and Altaic studies.

First of all it was necessary to separate borrowed vocabulary from unrelated languages from the native Kyrgyz lexical structure. In connection with this task the Kyrgyz-Russian dictionary of K.K.Yudahin was carefully considered to compile the lexical index of the native Kyrgyz lexicon. As a result there were found about six thousand root words of different parts of speech. The next stage was the identification of a joint lexical layer with long-range Mongolian and Manchu-Tungus languages. To resolve this issue there were used O.Mudrak, A.Dybo, S.Starostin's «An Etymological

Dictionary of Altaic Languages», F.Lessing's «Mongolian-Turkish Dictionary» translated by G.Karaağaç into Turkish, «Mongolian-Turkic language parallels» by S.Sydykov. There were also used the «Ancient Turkic Dictionary» and the «Kypchak-Turkish Dictionary» of R.Toparlı to define common vocabulary with Turkic languages known as closely related to Kyrgyz.

The work mainly consists of three parts. The first part provides general information about the Altai hypothesis, which has not been still resolved and Kyrgyz lexicology.

The second part is assigned to the lexical index of native Kyrgyz vocabulary together with parallels from related languages, near and far.

The third part deals with the phonetic and semantic development of lexical parallels of related languages, interrelated in connection with historical events in deep antiquity.

Among the six thousand words in the native Kyrgyz language, about three thousand lexical correspondences were found in the materials of related languages. The conclusion shows that the remaining lexical composition belongs solely to the Kyrgyz language.

Key words: Turkic, Mongolian, Altaic languages, lexical layers, lexeme, lexicology.